
СТАЊЕ СРПСКЕ ЦРКВЕ ОД ПАДА СРПСКИХ ДРЖАВА ПОД ТУРСКУ УПРАВУ ДО ОБНОВ- ЉЕЊА ПОД ПАТРИЈАРХОМ МАКАРИЈЕМ

Обрадити постављену тему значи узети у помоћ непотпуну светлост нешто савремених докумената и кретати се по замраченим ходницима лавиринта те епохе. Критички, лишени смо потребне литературе да би могли документовано, у свима појединостима, довољно осветлити спољашњи и уну-

трашњи живот цркве, која је са државом била заједно жртва снажног налета фанатизованих алахових правоверника.

У оскудици потребних извора објављивани су понеки подаци, па је, са несигурним успехом, и писано о стању српске цркве у времену од 1459—1557 године. Ту спадају чланци и расправе од Т. М. Спасића: „Нешто о српској цркви под турским владањем“ (Гласник друштва српске словености од 1847 год., св. I); Јастребов: „Подаци за историју српске цркве, Београд 1879 год.“; М. Вукичевић: „Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459—1557 год., Београд—Ср. Карловци 1927 године.

Несумњиву вредност историског извора имају и „Стари српски зиписи и натписи“, (I, II и III књ. издате у Београду 1902, 1903 и 1905 г., а IV, V и VI књ. у Ср. Карловцима 1923, 1925 и 1926 г.), које је издао Љ. Стојановић. У њима је, на трошној и потамнеој хартији богослужбених књига, изливена неподношљивост и мржња на новог господара, трагедија обезглављења. Потенцирани често пута и личним осећањем неизрецивог презрења, они су увеличавали плаху налет азијатске немани, која је рушила тековине религиозног духа скупљане кроз векове. Отуда су и драгоцени прилог за проучавање народног расположења. Следствено, из њих не можемо потпуно узимати материјал потребан за утврђивање објективне историјске прошлости, премда нису без реалног основа кратка и сажета излагања у њима... Та чињеница није главна препрека за доношење правилних закључака; јер, срањивањем са другим расположивим документима успевамо помоћу њих да осветљујемо околности, испитамо услове, под којима се развијала и тињала, безмало, сва, активност цркве тога доба. Тој истини иде у прилог сама природа њиховог излагања; јер, записи, ако не увек отворено, они у скривеној форми говоре о вредносним фактима, без којих нема праве историје црквене и националне... Наводимо их у оригиналу.

Извештаји страних путника — пролазника кроз нашу земљу дају нам такође корисни материјал. Лако евидентне чињенице и импресије о стању српске цркве под турском управом само су исечци из њихових путописа, дневника, које су као отреситији трговци или чланови дипломатских и других изасланства на путу из Европе и Цариграда пи-

сали, можда, без много литерарно-историске претензије и жеље да што дубље проникну у суштину стања, у којем се налазио наш народ и црква у то време.

„Стари српски летописи“ приложили су такође своју скромну али драгоцену лепту на олтар извора мукотрпне и грубе реалности, под којом је стењао измучени, побожни народ.

Досада недовољно осветљени енергични потез смедеревског епископа Павла са успоставом расклиматане, лабилне хијерархијске установе, објашњен је готово сав у Споменуку Српске краљеске академије LVI 32-39. Објављивање тих нових докумената значајно је, јер обелодањује једну акцију смелу и конструктивну, засновану на широким концепцијама о организацији цркве.

Побројани извори не могу нам, ипак, пружити јасну слику тог историјског раздобља од скоро стотину година. Остала документа која се и најмање односе на то раздобље наведена су поступно, у току рада.

Наш рад поникао је из тежње да са једним напором изложимо све познате чињенице у времену од 1463—1557 год. Другим речима, он је синтеза постигнутих резултата. Из тога произлази да овај рад носи карактер пролазне вредности. Очекивати је, да се временом потпуно проучи у светлости научне истине тај мукотрпни део нашег верско-историјског батисања.

* * *

1

Последице пада по цркву и народ

Половином 1459 године предале су српске власти смедеревски град Турцима. Тако је војска султана Мухамеда II [1451—1481] уништила политичку самосталност српског народа. Нова власт доносила је собом ново схватање о правима својине: у покороној деспотовини сва покретна и непокретна имовина проглашена је за султанову својину. Власт земаљску преузели су паше, санџак-бегови, спахије и кадије. За народ и цркву то је значило почетак патње, чији је крај био недогледан. У име Алаха уништаване су, особито у почетку, духовне тековине и уметничке градње народног генија.

Неколико савремених записа биће довољно ради илустрације новоствореног стања. Бакон Атанасије спомињући манастире Студеницу, Бању и друге, пре 1459 године, каже за њих: „Ликови унутра беху сликани аравитским златом, обогаћени златним и сребрним судима; златни крстови украшени скупоченим камењем и многе друге ствари беху урес црквама и манастирима“¹. Доласком пак Турака „... велики манастири... беху разорени. Наш манастир, пише архимандит раванички Ђорђе, разорише Турци и скупише све сребро и злато што беше у цркви, натоварише на дванајест камила и отидоше“²).

Пишући књиге за црквене потребе, калуђери су обично на завршетку дописали да се „списа... вѣ лѣта люта и на- прасна“³ [зап. бр. 471], када „... дрѣжшеце земю злонравна господа, глаголими Тоурци“ [зап. 561]. Тада „бѣ... зло врѣме и усїдостѣ“ [зап. 409], јер непријатељи долажаху у манастир те „... все нам възьмахѣ, едни ни приходеще, а друзи ѿходеще, а вѣсе еше сѣтецахом, все възьмахѣ“ [зап. 492] те „... тоуга бѣше всѣмъ езьком“ [зап. 5604]. За цара Селима [1512—1520] један запис каже како „... продадоше цркве хришћанске и бѣсть гоненїе и бѣда икова нѣсть била ѿ вѣка“ [зап. 5150]. Приликом пљачкања ствари од вредности уништаване су многе свете књиге.

Страни путници који су у то време путовали кроз турску државу оставили су нам доста вести о тадашњем стању. Ритер Харфа [путовао од 1496—1498] прича „... да су од хришћанских цркава правили манаџерије, у којима држе слонове, лавове, јежеве и друге животиње у ланце повезане“⁴) Други један писац каже, како је „... обичај био да сваки јаничар [јаничарство установљено 1330 и траје до 1826 год.] при повратку са војне донесе из хришћанских крајева бар један комад звона као прилог тополивници“⁵. Због тога су калуђери често закопавали звона дубоко у земљу..

¹ Споменик Српске краљевске академије V, с. 30.

² *ibid.*, с. 31.

³ Љ. Стојановић: Стари српски записи и натписи I, II, III (Београд 1902, —3, —5), IV, V, VI (Ср. Карловци 1923, —5, —6).

⁴ Навод по П. Стокићу: Св. Сава и значај вере у срп. историји, Крагујевац 1898, с. 18.

⁵ „Вила“ за 1866 годину, с. 158.

Бенедикто Курипешки путујући 1530 године од Новог Пазара преко Рогозна, наишао је на задужбину Краља Милутина [1281—1321] манастир Бањску, који лежи са десне стране пута, разрушен по наредби султановој (sic!) „... јер су у њ долазили хришћани [Срби], који беху заробљени од Турака, па су се ослободили и ту се задржаваху“¹. Ђеновљанин Меравин и Бартоломиј Георгијевић [прва половина XVI века] кажу да Турци „остављају хришћанима само неке капелице и црквице [sic!], у којима им је дозвољено да служе службу, али не јавно већ полагано, тихо и тајно, нечујним гласом [nicht öffentlich sondern heimlich und verstohlen halten könnten]“²

Поред записа и путописа и наши летописи наводе како „у лето 1459 новембра 8 поробише Турци и запалише манастир Милешеву...“³. Исте године опустео је манастир Св. Архистратига Михаила под Венчацем⁴. 1466 године претворена је новобрдска саска црква у џамију.

Премда су у та „лѣта люта и напрасна“ манастири пљачкани и пустошени, претварани у манаџерије и џамије, ипак, не можемо ту истину о турском вандализму генерализовати, јер многи манастири просто су запустели; док, су неки монументи средњовековне архитектуре и уметности сачувани до данас.

Сами султани, штавише, нису били против цркава и манастира. Видећи српски народ привржен њиховој вери, допуштали су градњу богомоља. На тај начин испуњавали су аманет султана Мурата који је, умирући на Косову 1389 године, саветовао своје наследнике да рају пазе као синове не глобећи их новчано и не дирајући у њихове цркве и закон („Почетак буне на дахије“).

Имамо доказа да су султани својим ферманима забрањивали злоупотребе и зулуме обесних Турака. У једном таквом ферману из 1506 године датог манастиру Високим Дечанима, каже се: „да се митрополит пећски Јанићије тужи и на то, што субаше и тимариоти траже с и л о м од манастира

¹ Rad jugoslovenske akademije LVI, s. 171.

² Гласник Српског ученог друштва XXXVI, с. 194.

³ Споменик С. к. а. XV, с. 21.

⁴ Starine V, s. 270.

дрва, сено и новце — те султан Бајазит [1481-1512] наређује да — отсада нико не тражи од монаха, ни дрва, ни сено, ни новаца (акче) ранијих. „Заповедам, вели султан на крају свога фермана, да се добро пази кад субаше и спахије траже дрва, сено и акче, па да им се томе стане на пут“¹. У ферману Сулејмана II [1520-1566] Кануни [законодавца] из 1537 године наређује се пећском кадији да извиди, „... парницу међу спахијама и калуђерима, па ако није уписано у тефтер-спахиски име овог монаха, онда забранити спахији да чини калуђеру насиља и зулуме“². Парница се тичала аспенца [данак у робовима за обраду спажиског иметка] и других дажбина.... Неки поп Василије тужио је султану спахије што узимају од манастира 500, уместо 200 јаспри „даћ(ц)ије“. Царски ферман забрањује да се узме ма цигло јаспри више.³ Калуђер Васиљ тужио је султану спахије што узимају више но што је одређено да се плаћа на манастирску земљу: „у тефтеру је заведено, каже се у ферману, и постоји од вајкада четврти део читлука по имену Горња Врхобрезница, коју они обрађују као манастирску својину.... и у брхви стоји да они годишње дају по 200 аспри. Ферманом се забрањује да спахије узимају више“⁴. Манастирска добра уколико, дакле нису била одузета, имала су да сносе прописне намете државе и самовласних спахија. Али, дешава се да „е црква слободна била ѿ длъга царева“ [тиче се манастира Успења у Довољи]⁵ и да су намети скинути „видевше братију на труднѣ местѣ, ѡслѡбѡдисмо цркъву да не плака(ћа) ни митрѡ(по)-литѣ ни кому другому-да су слободни“⁶.

Поред рушења цркава и манастира, претварања њиховог у менажерије и каравансераје [манастира и митрополитске цркве у Београду, по путописцу Герлаху из XVI века],

¹ М. Вукићевић: Српски народ, црква и свештенство у турском царству од 1459—1557 г., Београд 1896 г., с. 46; иначе, објавио Јастребов: Подаци за историју срп. цркве, Београд 1879 г., с. 40—41.

² *ibid.*, с. 46.

³ Споменик С. к. а. XXXIX: Списак фермана у манастиру Св. Тројице код Плеваља (с. 89—106), бр. 32.

⁴ *ibid.*, бр. 31 из 1531 године.

⁵ *ibid.*, бр. 155.

⁶ Споменик С. к. а. XXXIX: Списак фермана . . . бр. 241а.

сачувани су и споменици који нам говоре о подизању нових цркава, њиховом обнављању, проширивању, живописању, покривању оловом и украшавању олтара. Као ктитори спомињу се митрополити,¹ јероманаси са целом братијом, војводе, села и остали хришћани. Тако из 1491 године сачуван је запис у цркви манастира Чифлика (удаљен 0-30h од села Рила): „...сѣзида се пречѣсни храмъ сї свѣтихъ апостолаъ тогда бившимъ игѣменѣ... Давидѣ“ [зап. 370]; или „... си свѣты храм... сѣзида га... господињъ Іванѣ Радул, воевода... земли оугровлахискои (зап. 390 из 1501 г.).

Из 1554 године сачуван је запис о обнављању храма: „...созида обрѣтъ порѣшенми... храм... при царѣ Солиманѣ соверши се“ [зап. 582; односи се на цркву трнавску у Рудничком округу]; из 1516 године о зидању манастира Сокоца у Ст. Србији „...трѣдомъ и подвигомъ старца Анѣонїѣ ѣромонаха са всѣми... братиѣми“ [зап. 426]. Има још пуно записа који сведоче о подизању и проширивању цркава.²

Исто тако живописани су храмови. 1489 године живописан је манастир св. Прохора у Пчињи „...и плати Маринѣтѣ Кратова, попа Радоне синѣ“ [зап. 357]; 1492 године црква у Ајдановцу код Прокупља;³ 1510 године живописан је један храм трудом кнеза Богоја, госпође Маре и њихове деце [зап. 391]; 1556 године, пак, село Блато беше ктитор — „некто мало нѣкто много“ — за живописање храма Св. Богородице и т. д.⁴

Поред директне султанове заштите монаха и манастира од злоупотреба власти, дозвољавали су им да живе по прописима своје вере. Но, то је био минимум оне изретка законске заштите и релативне слободе вере, која је долазила од султана и то ретко, на махове. Такво султаново задовољење праведне ствари уследило је из каквог одважног корака од стране свештенства и монаштва. Оно је успевало да скоро директно упозна султана са предметом својих молби. Престо је споро делио правду!

¹ Глас С. к. а. LVII, с. 26, 27.

² Записи бр. 387, 389, 430, 433, 10072, 10050, 9719 итд.

³ Starine V, s. 270.

⁴ о живописању храмова записи бр.: 6292, 6199, 6170, 6193, 6195, 9715, 9717, 10052, 10058, 10062, 10072, 9719 итд.

Што се тиче активности на изградњи храмова и њиховог украшавања она је пропорционално била врло скромна, скоро незнатна према дугом и мучном периоду робовања. Ипак, тај факат иде у прилог поткрепљавању истине да турске власти нису увек и на сваком месту [било је локалних забрана; нпр.: манастиру Раваници било је забрањено звоњење]¹ биле сасвим искључиве, него су дозвољавале раји да утоли жеђ своје, у основи религиозне душе. Подигнути храмови били су по својим димензијама скромни.

II

Пећска патријаршија и Охридска архиепископија

Престанком државно-политичког битисања српском народу остала је недирнута власт духовна; остала му је црква, чувар најдражих светиња побожне душе и националних осећања. На престолу српских патријараха седео је Арсеније II, последњи патријарх покорене деспотовине. Седиште му је већином било у Смедереву. Слабо обилујемо документима који би се односили на њега. Записи о њему врло су кратки. Један од њих сведочи да су за патријарха Арсенија II Турци заузели „...Блгарскоу и србскоу земю царство и краљевство и наложише Тоурци великоу соуммоу на патријаршкоу власт“.² Намете је патријаршиска власт разрезала на митрополије, епископије, манастире, цркве и свештенство. Те обавезе материјалне природе према турској државној بلاгајни (хазни) било је немогуће испуњавати, јер су црквена добра, она најбоља, одузимана а упљачкани предмети товарима су ношени из манастира на камилама.

Услед немогућности да се одговори обавезама те врсте, настала је материјална беда. Немаштина је притисла многе манастире, те су запустели, поготову за првих година турске инвазије.

Непријатељски ударац био је јак, и као што вук разјури мирно стадо, тако су у то време и људи без разлике друштвеног положаја остали обезглављени: једни су побегли, други су изгинули. Страх од непријатеља лебдео је у ваз-

¹ М. Вукићевић: *ibid.*, с. 49.

² Љ. Стојановић: *Стари српски летописи и родослови*, Београд — Ср. Карловци 1927 г., с. 194.

духу. Из тога доба, досада, немамо докумената, који би се односили на епископе који су, евентуално, побијени, протерани или се разбегли на разне стране. Митрополитске и епископске столице остале су упражњене врло дуго. Из тих разлога немогуће је било помислити на сазив сабора, који би изабрао достојног наследника умрлом патријарху Арсенију II. Претстојало је расуло црквене организације.

Такво несрећно стање умела је да искористи грчка црква преко Охридске архиепископије, ширећи чисто меканички¹ своју власт над територијом пропале српске државе. Та експанзија грчке духовне власти није се базирала на султанским ферманима већ, можда, на старој пракси: ако у једној автокефалној цркви настане неред, онда је друга (нпр. Цариградска патријаршија) дужна да уђе, са задатком да заведе правни поредак. О присаједињењу или ком другом облику подвлашћивања не може се, дакле, говорити.

Експанзија са јасним тенденцијама подвлашћивања била је карактерна црта грчких црквених власти, што није значило да су њени претставници били, лично, корумпиране личности. Ипак, да наведемо: један Грк, можда, не без основа каже за цариградске патријархе одн. охридске архиепископе како „просјаци и удворице постају патријарси (после 1459 г.) да се награбе новаца, који им не требају низашта. Не маре они да виде човека који воли науку, јер се боје, да им не изобличи њихово незнање, па их називају незналицама, одметницима, бунтовницима, само зато што неће да се покоре њиховој глупости“.²

Турцима је било свеједно ко ће донети да плати ону „соуммоу на патријаршкоу власт“ царевој благајни, Срби или Грци. Они нису одмах по освојању приступили радикалном и коначном уређењу освојених земаља. Још су их се мање тицали међусобни односи две автокефалне цркве. Захуктали точак азијатске немани заустављен је тек под зидинама Беча 1683 године. Ипак су памтили истину, да унутрашњи мир и консолидација значи нужну гаранцију за ста-

¹ Ово мишљење заступају Љ. Стојановић, Р. Грујић и др. док Јиречек и Руварац без довољно ослоица на савремене податке мисле да је потпала одмах 1459 год. под Охридску архиепископију.

² П. Швабић: Историја српске цркве II, Београд 1901, с. 29.

билност владавине полумесеца над покореним хришћанима. Да је то чињеница видели смо из неколико наведених фермана о заштити.

У суштину, пак, односа између Пећске патријаршије и Охридске архиепископије новоствореним стањем нису се трудили да продру, пошто им је интерес упутно завојевачку акцију на другу страну. Главно је, дакле, било убрати потребну суму у државну касу.

Отуда је Охридска архиепископија имала слободу агресивне акције у циљу спровођења потпуног подвлашћивања. Канонска база која би дозвољавала рад на реализацији постављеног циља није давала наде за брзо спровођење у дело те идеје, пошто Пећска патријаршија није званично укинута после 1459 године.

Механичко ширење над постојећом, неорганизованом и обезглављеном српском црквом носило је собом неопходност жилаве борбе и сукоба зато, што је за нас тада, као и увек, Пећска патријаршија значила традицију уткану у духовни живот почев од царства па кроз векове. Дирнути у њен живац значило је ставити у живи покрет сву виталну енергију, да се бар она одржи кад је већ држава пропала.

Уствари, само стање Охридске цркве од 1375—1525 године није било тако узорито и сјајно да јој је могло потпуно дозволити преношење активности у циљу подвлашћења наше цркве. Наиме, поменута грамзивост највиших црквених функционера добила је јасног израза у сукобу цариградског патријарха Јеремије I [за другог патријарховања од 1523 — 1537 год.] са охридским архиепископом Прохором [1523 — 1550]. Цариградски патријарх отео је од свога „брата у духу светом“ и „вазљубљенога саслужбеника“ Веријску епархију 1536 године. „Овој патријаршији, каже царев ферман по овом предмету, дошао је архиепископ I Јустинијане охридске, именом Прохор, овде у Цариград и престаде дивану и показа цареве хрисовуље које су гласиле и одређивале да архиепископија његова има Верију. И тада додаде 100 дуката харача за ову. И кад виде патријарх... отиде и извади фетву¹... и покаже... како исту епархију цариградска црква има од 300 година. И чувши то паше изрекли су право њему

¹ Фетва, писмена пресуда муфтије: код Јастребова с. 38 — нап.

да је има, али уједно да приплаћује он 100 дуката... Патријарх је примио овај намет и тако истерају овог Прохора из дивана“!!¹

Овај догађај речити је сведок да се власти није тицала, поготову, борба између две автокефалне цркве. Колико их се тек тицало стање наше цркве, кад из свог дивана терају архиепископа оне цркве чији су јерарси живели под њиховом влашћу већ од краја XIV века?!

По Мелетију атинском тражио је архиепископ Прохор тада и Србију [одн. Пећску патријаршију; тек тада, 1536 год.] али је одбијен² Дешавало се да су султани збацивали по кога јерарха. Тако је охридског архиепископа Доротеја [1465—1466] збацио султан Мухамед II [1451—1481; зап. 328].

Иако је Охридска архиепископија ширила своју власт над нашим јужним крајевима поред метежа који су у њој бивали, ми се сретамо са неколико имена наших архијереја који нису потпадали под њену јурисдикцију; јер, српска црква постојала је и живела мада је расуло црквене организације било очито. Тако се у једном запису из 1473 године каже: „тоже бисернообразное съчиненіе („Адрианта“ Јов. Златоуста) прѣложено бысть.... кир Никитѣ, архидіаконоу митрополіта Стоуденичьскаго кир Василіа, послѣдиже еѣзарѣха Діоклитіе хвостѣнскые“ [зап. 5572]. Године 1506 спомиње се митрополит пећски Јанићије о коме смо раније писали; 1508 године спомиње се да „... въ ти дни прѣдръжецѣ прѣстоль светаго Саавіи прѣосвещениоу архіепископоу кир Іованнѣ“ [1508—1513 год.; зап. 399] а митрополит „земле херцѣгове — беше — киръ Висарион“ [зап. 453 из 1517 год.]. Ова два српска јерарха били су главни оснивачи одн. обновили су манастир Тврдош око 1509 године.³ По једном сведочанству⁴ тај манастир подигао је Константин Велики, а обновио га краљ Милутин 1270 године. После 1508 године спомиње се као

¹ Гласник С. у. д. VIII, с. 129.

² Глас С. к. а. CVI, с. 127: чланак Љ. Стојановића; Gelzer Heinrich: Der Patriarchat von Achrida, Leipzig 1902 j.

³ Шематизам Херцеговачко-захумске митрополије, 1890 год., с. 43—44; Нар. Енциклопедија, IV С-ш, с. 589.

⁴ Код Гилфердинга: Боснија, Герцеговина и Ст. Србија, С. Петербург 1859. с. 661.

архиепископ и митрополит Срба у Угарској Максим и Захарије 1556 године, (Зап. 6293). Имамо спомена о митрополиту зетском Роману у међувремену од 1503—1519 године, који се старао за далматинску цркву (о њему после). Један запис (бр. 6218) из 1520 године на осмогласнику који се чува у Пећској патријаршији, гласи: „... поче се — књига писати — рѣкою грѣшнаго Костадина... ѿ Пѣкы, а въ месте рекомемъ Шинькары, зане тамо бѣх приш'лъць ѿ нѣкое бѣды... сврши се... при епискоупѣ Ѳеодосиѣ“. Љ. Стојановић мисли¹ да је, Теодосије, архиепископ кога спомиње „Поменикъ домоу стые Троице, манастира Сопокани“² индентичан са поменутиим Теодосијем од стране Костадина. Други, пак, запис (бр. 451) из 1524 године вели, да се „съписа сѣа... книга (минеј)... въ дни тѣрчьскааго цара Соулѣимена. И въ тѣи днѣи обладающѣ светыми црквами и прѣдржещѣ прѣстољь, светаго Савы Сръбскааго въсесвещенномѣ митрополиту кирь Маркѣ.“ На антиминосy који се чува у манастиру Озрену, у Зворничко-Тузланској епархији, пише: „сѣи светы жрѣтвнѣикъ... священ'нодѣвствова се рѣкою въсесвещеннаго митрополита херцеговскааго кирь Марка“ 1531 године (зап. 470). У времену између 1524—1537 године спомиње се као епископ одн. митрополит босански Јосиф. (о њему после).

III

Акција смедеревског епископа Павла

Тешко је било носити се у неравној борби при сукобима са Охридском архиепископијом. Акција смедеревског епископа Павла за довођењем у ред поремећене више јерархије обезглављене цркве изискивала је улагање максимума напора, да би се могло одупрети прохтевима Охридске архиепископије. Иста је доласком Турака сачувала самосталност и слободу рада, док је наша црква слабила са државом зато што је била државна.

Систематска акција заснована на широкој основи конструктивног карактера уродила је плодом. Одражно и живо

¹ Глас С. к. а. CVI, с. 129.

² О сопоћанском споменику види Гилфердинга *ibid.*, с. 150—153.

почео је предузимљиви, смели и борбени епископ Павле спроводити дело организације и административног уређења српске цркве.

Први спомен о њему датира из 1530 године. Но његова акција отпочета је раније. На ту мисао наводи нас саборска одлука, која је у виду посланице упућена тадашњем архиепископу охридском Прохору (писана између 1 септ. 1528 и 31 авг. 1529 год). Она много доприноси раскривању тадашњег посувраћеног друштвеног стања и метежа, који се уздизао над хоризонтом саме Охридске архиепископије. Посланица говори о „...бесчинѣ наскакајућихъ... на митрополѣ и епископѣ иже сѣтъ под областію ѡе...“ тј. охридске цркве, те проклиње све „...кои хотѣтъ сѣ прѣстола митрополита или епископа... помѣстити...“¹ Међу те бунтовнике спадао је костурски епископ и други „подобни њему“. Да међу те „подобне њему“ не спада и смедеревски епископ Павле, ако и није изрично наведен?

Тек годину дана касније имамо први спомен о њему у посланици [писаној између 17 апр. и 31 авг. 1530 г.) Јоакима, „папе“ Александрије, Египта, Пентапоља и Либије, архиепископу охридском Прохору. У њој Јоаким пише, како је на Ускрс, по обичају, дошао у Јерусалим; ту се нашао са Србином Германом, јеромонахом из Св. Горе, који га је — изневши стање у самој Св. Гори — обавестио „... о скандалѣ иже въ срѣблѣхъ бываемаа ѿ некогѡ Павла разорника...“² те наређује да сваки којигод се сложи са Павлом од свештенства и других људи буде по закону „спражденъ“. Но, та посланица није постигла жељену сврху, јер је епископ Павле, засновавши своју акцију на широкој замисли, и даље радио енергично и живо. Успео је да помоћу злата задобије присталице између виђенијих Срба и турске власти³ те да тако „... пекскѡ црѣковѣ... и инѣ црѣквѣ ѿсече ѿ охридскѣ епархије...“⁴

¹ Споменик С. к. а. LVI, II докуменат, с. 35—36.

² *ibid.*, III докуменат, с. 34.

³ Гласник С. у. д. XLVII, с. 268: „... τῆ ἔξω ἀρχῆ χρησαμένου ἔχων καὶ ἐκ τῶν λαϊκῶν τινὰς βοηθοὺς δια δόσεως χρυσοῦ ἐβίασατο τὴν τοῦ Πεκίου ἐκκλησίαν, καὶ σὺν αὐτῇ καὶ ἄλλας ἀλεκοψεν ἐκκλησίας τῆς Ἀχριδων ἐπαρχίας.“

⁴ Споменик С. к. а. LVI, IV докуменат, с. 33—34; Гласник С. у. д. XLVII, с. 265 и даље.

По наредби патријарха Јеремије I (за време другог патријарховања 1523—1537 г.) сазван је сабор у Охриду 13 марта 1532 године. Сабору је стављено у задатак да силом својих одредаба онемогући Павла у даљим подухватима ради остварења његове замисли. Иако Павла налазимо на положају смедеревског епископа и пре почетка његове систематске акције, то сабору није сметало да га прокуне и искључи из хришћанске цркве заједно са епископима и свештенством које је сам хиротонисао и рукоположио, прогласавши себе претходно за архиепископа. Тако се и потписивао.¹ Мотивација за искључење из хришћанске цркве поткрепљена је разлозима који чине кривицу: прво, почео је „колебати“ цркву; друго, вршио је освећење цркава; треће, рукополагао је свештенике и ђаконе „несвещенѣ и безчинѣ“; четврто, јер себе „...архїепископа своими писмѣними повѣсѣдѣ свидѣтелствѣетѣ“.² Бачена је анатема и на оне које би убудуће хтели повести сличну акцију.

Не обрћући се на саборска решења спроводио је Павле још живље акцију. Колико је била заснована на чврстој основи и прешла из области обичног покушаја у остварење види се по томе, што је после сабора од 1532 године успео да охридског архиепископа Прохора „...кѣпноже с всеми властїи црѣкѣи и некїихъ ѿ митрополитѣ...“³ ухвати и баци у тамницу! Затим, рукоположивши своје људе за епископе, постави их на место још живих епископа који га нису хтели признати. Чак се прогласио за патријарха.⁴

Где је и на који начин успео епископ Павле да архиепископа Прохора заједно са неким митрополитима „...ѣзами тешкими и тѣмницами лютѣ озлобивѣ досади...“⁵ остаје досада непознато. Можемо само нагађати да се то догодило приликом неког канонског путовања по епархијама, можда, са намером да осујети започету акцију организовања цркве.

...Архиепископ Прохор, не говоре документа како, успео је да се ослободи „тѣмничнаго страдања“. Схвативши озбиљност ситуације по своју архиепископију, сматрао је за неопхо-

¹ и ² *ibid.*, V докуменат, с. 37.

³ *ibid.*, VI докуменат, с. 38.

⁴ *ibid.*

⁵ *ibid.*

дно да интервенцијом султанове власти скрши противника. Из Цариграда настојао је да се врати са издејствованим ферманом који би јасно изложио односе између обезглављене Пећске патријаршије и Охридске архиепископије. Ко зна какве је аргументе наводио султану као доказ неправног организовања српске цркве, кад је успео да издејствује „повелѣниѣ“. Оно је императивно налагало да се „...охридскіе црѣкве прѣдстателство и енорїа... съединит“.¹

На основу исте повеље сазвао је архиепископ Прохор сабор за 20 јули 1541 године. На том сабору, покоравајући се ауторитативном наређењу султана, био је присутан и сам епископ Павле, оптужен по делу организације и административног уређења цркве. Учесници сабора тражили су од оптуженога да их упозна са узроцима који су га побудили на ту акцију и за сва зла (sic!) која је починио; но, оптужени их није удостојио никаквим одговором који би значео правдање за учињено дело.

Тада сабор, коме су ивмеђу осталих били присутни Михајло антијохиски, Ђирил јерусалимски и архиепископ Прохор, реши да епископа Павла поново и коначно осуди и прокуне. Проклетство је бачено и на епископе Неофита Лесновског, Теофана Зворничког и Пахомија Кратовског. Њих је хиротонисао епископ Павле пошто се претходно прогласио за архиепископа одн. патријарха. Сви су по сили саборске одлуке били „...свещеннычѣства тѣжди...“² Поред тога, донета је одлука о искључивању из „сѣбора христїанскаго“ свакога који би тражио од епископа Павла или поменутих епископа да му, чита „молитвѣ священнѣю“. Исто је важило и за свештенике који би се усудили да свештенодејствују са свргнутим епископима, за друге епископе који би га убудуће помагали да опет наступи „...на светий прѣстолѣ сми или на инѣ прѣстолѣ архїереиства“...³ Судаћи по тако строгим одлукама види се да „сабор... није очекивао да ће се српска црква лако освојити“.⁴

¹ Споменик С. к. а. LVI, с. 37—39, докуменат VI.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ А. Гавриловић: Историја срп. православне цркве, Београд 1927 год., с. 138.

После тога сабора, изнад кога је лебдео ауторитет султана, не наилазимо више на спомињање епископа Павла. Свакако је тек тада сломијена акција за организацијом наше цркве,¹ која је живо спровођена од епископа Павла и његових помагача у времену од десет година (1530—1541). Тада је тек архиепископ Прохор, кога су 1536 године истерали из царског дивана у Цариграду поводом тражења Веријске епархије и Србије одн. Пећске патријаршије (види напред под II), успео да шири своју власт и над северним српским крајевима.¹

* * *

Неосновано је из „повеље великога цара“ од 1541 године изводити закључке о званичном укидању Пећске патријаршије, као ни одмах по паду деспотовине. Да је Пећска патријаршија ферманом укинута 1459 године а Охридска архиепископија призната, зар би се отишло чак дотле, да једног архиепископа признате цркве истерају из царског дивана? У том случају, потпуно би било депласирано да архиепископ Прохор, пре немилог инцидента, тражи и Србију. Али, као што из предњег излази, она није била укинута ни 1459 године, нити, пак, 1541 године. Турцима је, као што смо у почетку навели, било свеједно како ће бити уређен однос између две автокефалне цркве. Главно је, да су оне морале на време испунити своје обавезе према државној благајни. Уосталом, да је султан био, из будиоких разлога, више наклоњен охридској цркви, то би му се заточени архиепископ Прохор обратио за помоћ и заштиту, а не би чекао да се „изволенѣм божѣмъ“ спасе. Тек када се ослободио затвора увидео је шта значи по њега лично и Архиепископију енергична акција смедеревског епископа, те је успео, како смо раније навели, да издејствује повељу. Њен је циљ, дакле, био да отсечене делове „Ѡ х р и д с к и е е п а р х и е“ поново истој припоји. О подвлашћењу Пећске патријаршије не може бити говора. Претпоставимо да је царским ферманом из 1541 године званично укинута наша црква као автокефално тело, зар не би за време патријарха Макарија искрсла борба са стране грчке цркве против обнављања 1557 године?

¹ Гласник С. у. д. XLVII, с. 27; Гласник С. у. д. XXXV, с. 74; Љ. Стојановић cit., запис бр. 547.

Био би упућен макар формални протест против обнављања, као што је то учињено 1220 године при оснивању српске архиепископије... Да је, уопште, дошло до укидања српске цркве зар Цариградска патријаршија одн. Охридска архиепископија не би до данас издала документе који би се односили на тај акт?

Осим тога, последица званичног укидања и подвлашћења било би постављање чисто грчке јерархије. Међутим, спомињу се наши, словенски, јерарси и после султановог фермана из 1541 године. Тако се у једном запису (бр. 6260) из 1543 године спомиње архиепископ Јосиф. У запису (бр. 533), пак, из 1546 године стоји: „сврши се... тетроивангелъ... при благочестивѣм и христолубивѣм митрополите кир Никанор“... Као рашки митрополит спомиње се 1526 године Симеон (1526—1550). Исти је 1550 године био изабран чак и за охридског архиепископа после смрти архиепископа Прохора! Но, пола године након избора „...нѣ съмрѣтию нѣ неволним вставлением...“¹ напусти ту столицу; свакако, под притиском са стране, јер је био Србин.

IV.

Стање свештенства и монаштва

Као што смо имали своје архијереје у овом тешком добу, тако смо имали и своје, народно свештенство и монаштво. Можда, још више од народа, они су искусили сву тежину потиштеног живота јер су, донекле, били његови претставници. Врлина им је у томе да су ишли заједно са народом, односно његовим животом. Они су га тешили, окрепљавали да издржи у невољи, развијали осећање побожности и националне свести. Сами су, пак, често трпели зулуме и уништења од стране обесних Турака. Писац Мернавин из XVI века, каже: „да Турци ако свештенике и калуђере не поубијају, а они их лише моћи и уплива...“² Не смеју се оправљати цркве осим ако са великим новцем не добију право на то. Држати проповеди и објављивати јеван-

¹ Глас С. к. а. LVII, II. Руварац: Рашки епископи и митрополити, с. 746.

² Није сасвим тачно јер је одлазак „у писаније“ био директни контакт са народом.

ђеље сасвим је забрањено (sic!). Живе као да су на срамоту Богу и људима¹. Не можемо узети ово тврђење Мернавина за тачно и потпуно истинито. Из наведених докумената јасно се види да су у том времену грађене нове цркве, обнављане, прошириване и живописане. У њима се, несумњиво, служило на словенском језику, али „не јавно већ полагаано, тихо и тајно нечујним гласом“.

Живели су врло бедно бавећи се занатима, земљорадњом и од онога „што им која добра душа о празнику поклони Бога ради“². Дешавало се да су сечом дрва у шуми и продајом прибављали хлеб насушни. „Каткада су ишли боси до колена или у подераном оделу... Турци су их непрестано кињили, па их голе изведу и воде на потсмех и поругу света... Воде их од трга до трга и по киши и по снегу и по врућини и по хладноћи“³. Често пута продавани су на тржиштима са осталим робљем. „Анатолски и мисирски трговци водили су их од Дунава до Еуфрата, тражећи да продајом љутског меса и љутских душа стичу блага“⁴.

За калуђере, пак, онога доба каже Корнелије Дуплице Шепер, путник из 1533 године: „Овај је манастир (Милешево) насељен монасима, који се зову калуђери. Сви су тежаци, уосталом, незналице (ignorantz)“⁵. Што су били тежаци сасвим је разумљиво, али није тачно да су били незналице (не мислимо само на милешевске монахе). Тој истини иде у прилог чињеница да је духовни живот српске цркве трајао и да је писменост ширена и после 1459 године. Иако духовна активност није била тако продуктивна као у доба политичке слободе, ипак, видимо да су у нашим манастирима постојале неке врсте школа. Задатак им је био да припреме свештенички и монашки подмладак. Отуда је наука по манастирима носила искључиво такав карактер. Главна је било спремити ученика у читању словенских богослужбених књига, ради упознавања и учења вршења црквених обреда. Један запис (бр. 6190) из 1490 године у манастиру Високим Деча-

¹ Гласник С. у. д. XXXVI, с. 195.

² Heinrich Müller: Von der Machometischen Glauben, 1565 J.; по Стокићу: *ibid.*, с. 46.

³ Навод по П. Стокићу: *ibid.*, с. 46.

⁴ П. Стокић: *cit.*

⁵ Rad jugoslovenske akademije LXII, s. 60.

нима, гласи: „пишем да се зна како приде пољ Милое њ великѡу црѡковѡ да ѡчи поитѡ летѡргию... али зле ѡчаше, даће богѡ да наѡчи“. И сами родитељи учили су децу „божѡствнннмъ словесемъ“ (зап. 328). Свештеници су давали своје богослужбене књиге свакоме ко је хтео да се поучи (зап. 9666), премда су биле доста скупе. Монаси онога доба извршили су достојно своју духовну мисију. Нису они били „ignorantz“ као што је навео писац. За њих важи, иако не у потпуности, онај запис који говорећи о даскалу Пахомију каже, да је био „маљ возрастомъ, великъ же разѡмомъ и сѡврѡшенъ мѡдростию“ (бр. 9772).

Ту констатацију потврђују документа онога времена. Сачуване су нам писане и штапане књиге. Оне оповргавају тврђење о неспремности нашег свештенства и монаштва. Тадашња активност сведена је на дела богослужбеног карактера, зато јер су она била најпотребнија. Изгледа да су највише преписивана јеванђеља. Записи онога доба називају их и „четвороблаговѡстѡем“ (зап. 334, 341, 351, 471 508, 533, 567, 5604), праксис (зап. 568). итд. Преписивани су затим минеји (зап. 451, 453, 561, 532 итд), псалтири (зап. 410, 427, 463, 550, 589 и 5597), октоиси (зап. 375, 405, 436), часловци (зап. 355), молитвеници (зап. 346, 395), зборници (зап. 353), триоди (зап. 441, 465), пролози (зап. 525), типичи (зап. 526), апостоли (зап. 422, 475, 511), тропарници (зап. 425), житија (зап. 399, 482), литургије (зап. 398, 9350), црквени устави (зап. 395), службеници (зап. 407), палее (зап. 520), и „рѡдословѡ светѡихъ срѡбскѡихъ Господѡ“ (зап. 578).

Преводило се у границама могућности. Спомињу се књиге „ѡ грѡчкаго извода на срѡбскѡ“ (зап. 324, 328 и 5572) и „ѡ бѡгарскога извода“ (зап. 4237).

Књиге су преписивали обично монаси по манастирима (зап. 394, 436, 501), „повелѡвѡнемъ“ игумана¹, архијереја и војвода (зап. 567, 328, 398, 5604). На крају завршене књиге скромно су се потписивали, нпр.: „послѡднѡи вѡ иноцѡхъ Авплод“ (зап. 322). У једном запису каже се, како „игѡменъ... Василѡе са братом его по плѡти монахомъ Савою и сѡ мноу братнѡю, иже бехоу сѡ нѡм вѡ манастире“ (бр. 492) написа минеј. Чак и манастирски ђаци дрзнули су се „трѡдѡ дѡланѡа

¹ Starine V, s. 17.

дѣхивнаго“ (зап. 328, 407) потписујући се кратко, нпр. „рукою Јелисеја ђака“ (зап. 360) и сл.

Поред монаха преписивачки посао вршили су и свештеници. Тако се у једном запису (бр. 334) каже, како „попъ Никола писа великою сѣю поучиноу троуда (за четвероје-ванђеље). Има још записа који сведоче о свештеницима преписивачима богослужбених књига.¹

Један запис (бр. 323) онога доба, који гласи: „си книги пише Радосавъ крѣстиѣнинъ Гоисакъ крѣстиѣнинъ“, сведочи, да су сами писменији Срби писали књиге и поклањали својим пријатаљима. То су чинили и свештеници.² Књиге су поклањане архијерејима и обратно (зап. 353, 6293). Често су књиге куповала приватна лица или их поклањала свештеницима (зап. 9684), црквама и манастирима „за вчевъ дѣшъ и за свою“ (зап. 388, 464, 501, 5601, 5254). Прекупљиване су књиге од световњака, па чак и од самих Турака, који су их чували као светињу (зап. 340, 536). Куповину односно продају потврђивали су и сами епископи. (зап. 490). Цена им се кретала између 60 и 500 аспри. Дешавало се да је цело село давши „ѣкто аспрѣ, дрѣги две“ (зап. 501), куповало књигу, поготово, ако је била скупља. (О куповини сведоче и ови записи: 441, 456). За један минеј знао је продавац затражити по 3—4 дуката (зап. 585)!

Књиге су повезиване (зап. 6260, 503), окиване (зап. 498) и дописиване (зап. 393). Дужина трајања њиховог преписивања зависила је од тога, да ли је сам преписивач имао помагача (зап. 492) или их је сам писао; трајало је по 42 дана (зап. 4246) или „... ѿ мѣсеца септемвриа ... и сѣврши мѣсеца августа (зап. 401) итд.

Места њиховог постанка наводе се обично при крају књиге нпр.: „въ подкриліе Цѣра планине“ (зап. 561), у „Граховоу“ (зап. 453), „близъ мѣста Плѣвалъ“ (зап. 533), „въ подкриліи Чръные Горы“ (зап. 334), „на реци Дунаву и граду Сланкамену“ (зап. 360), „въ земли зовѣмем Рашка“ (зап. 394), „въ области Ниша, мѣсто нарицаемо Каменица“ (зап. 420), „въ градѣ Шипоу (зап. 425), „на рѣце Дрине“ (зап. 463), у

¹ Види записе бр. 341, 375, 453, 409 итд.

² Види записе бр. 334, 325, 395 итд.

Рилском манастиру (зап. 5574, 5582, 5584], „при рѣцѣ Мѣрави, подѣ Кѣбларомѣ (зап. 5597), „при рѣцѣ Лимѣ (зап. 5598)¹ итд.

Материјал за писање није био првокласан. Писати на рђавој хартији била је честа појава тако, да преписивачи нису могли издржати а да не уздахну због тога и да то и не запишу. Отуда није редак случај наићи на овакве записе: „Ваи печали моѣ, злаѣ хартїе где ме на те враг нанесе“ (бр. 9400); „ѡ злѣ хартїе пишекѣ, ѕвы мнѣ грѣшномѣ“ (бр. 9389). Уз то, обично су се правдали молећи оне који буду читали да их не куну ако су гдегод погрешили: „... сїа слова аще и гроуба соут, нѣ божїѣ соут, понеже не писа доухѣ светѣ нѣ рѣка грѣшна“ (зап. 341); или, овако: дѣхѣ ѕбо бѣдрѣ. плоть же немоцна писа“ (зап. 334).

Други, пак, моле да их исправљамо читајући, правдајући се: „аще самѣ что и сѣгрѣшилѣ. никто бо несть безѣ грѣха токмо ѡдинѣ Богѣ“ (зап. 351). Саме околности нису биле најбоље при самом раду: „... беше бо мѣсто стрѣпатно, а врѣме зимно и мрачно, а срѣдце сѣтно и лоукаво, вчи сѣномѣ штегченѣ, а плѣтѣ земљна дрѣхла а рѣце брѣннѣи и грѣшнѣи...“ (зап. 5598); осим тога „тешка рѣка, ѕмѣ моутан ѡ мїсли ѡвгаренскїѣх...“ (зап. 492), а „лѣта люта и напрасна“ (зап. 471).

Из свега наведеног види се да је духовна активност била продуктивна, премда сведена у скромне границе. Наши писци онога доба прочули су се све до Русије тим пре што је књижевни утицај Срба на Русе био доста јак већ раније, почев од половине XIII века. Као књижевни радници истичу се нпр.: митрополит Кипријан (о њему код Ст. М. Димитријевић, Историјат Пећске патријаршије, Београд 1924, с. 16), каноник, историчар, писац житија и похвала. Његова делатност пада у другој половини XIV века. Затим, Григорије Цамблук који је постао кијевски митрополит. Написао је житије Ст. Дечанског и др. У Русију је отишао почетком XV века. Најпродуктивнији од свих њих био је Пахомије Серб или Логотет. Поред руског хронографа и биографије Кирила Белоозренског написао је још преко 30 списа (о њему у Гласу С. К. А. LVIII, с. 216 и у Гласу Истине 1886—1887). Тај културни утицај није престао ни после уништења наше

¹ Види записе о местима преписивања: 399, 297, 441, 492, 6218 итд.

политичке и црквене самосталности. Из те највеће словенске земље дошао је у Србију нарочити посланик Богдан (између 1532—1538 год.). Стављено му је у задатак да српским монасима да потребне податке на основу којих ће ови написати похвалне речи руским светитељима. Црноризац Аникита, звани Лав Филолог, био је писац тих похвалних речи.¹

Осим књига богослужбеног карактера подмириване су сопственим радом потребе у црквеним утварама.² Тако се у једном запису (бр. 432) каже: „сеи крстѣ шковава ермонахъ Гаврилъ Требинацъ изнѣреніемъ ѿ аспри; сѣ felonъ сѣтвори госпожде Деспина“ (зап. 437). Међу утварима које су пренесене из манастира Хрмња (на реци Уни, ушћу Унца) у манастир Марчу (на реци Глоговници, код Иванића у Славонији) после Мохачке битке 1526 године, спомињу се: „образъ пресвѣтѣа богородици на сребрѣ изрезанъ“ од војводе Петра, Петрашина и Вукдрага (зап. 4957); затим „кивот едан сребрн ... скова се въ лѣто 1555“ (зап. 4958) „потиръ велики сребрн и позлащенъ скова се“ 1555 године (зап. 4959) и сребрна кадилница. Сами епископи, осим прилагања богослужбених књига,³ даривали су цркве многим утварима⁴.

Благодарећи преписивању и штампању нових књига попуњаван је осетни недостатак, тако да је било цркава које „... единорѣднии синѣ... благоизволи исплннити... различными књигами“ (зап. 5579).

Штампарска вештина била је примењена за релативно кратко време од дана проналаска. Штампане су књиге богослужбеног карактера. 1493 године основао је штампарају на Цетињу Иван Црнојевић.⁵ У поговору октоиха (1—4 глас), прве штампане књиге, каже се: „видѣвъ азъ... Гюргъ Црноевыкъ, цркъвы праздни светыхъ книгъ грѣхъ ради нашихъ разхищеніемъ и раздраніемъ агаранскихъ чедъ, възрѣвновахъ... и любовію къ божьствнымъ цркъвамъ и написахъ сію доушеспаш-

¹ Ст. М. Димитријевић: Устоличење Њ. Св. Патријарха Димитрија у Пећи; додатак IV, Београд 1924 год., с. 17—18; Глас С. к. а. LVIII, с. 217.

² о том предмету — записи бр. 556, 560.

³ Глас С. к. а. LVII, с. 27.

⁴ *ibid.*, с. 26.

⁵ одељак о штампаријама рађен по Љ. Стојановићу: Старе српске штампарије, Београд 1902 године.

сн*ю книг*“ (зап. 381). Из те штампарије изишло је још неколико књига (псалтир, молитвеник итд.)

После пада Црне Горе 1499 године отишли су многи виђенији Срби у иностранство. У Млетке је отишао и тамо 1519 године основао штампарију Божидар Вуковић из Подгорице; радила је до 1638 године. (Вуковића је наследио син му Виценцо). Овај подгоричан носио се мишљу да ту штампарију пренесе у отаџбину. Своју намеру није могао остварити због гоњења од стране Турака.

Оно у чему није успео „војвода“ Божидар Вуковић, успели су калуђери манастира Милешеве, за које поменути Корнелије Дуплиције Шепер каже, да су незналице. Десет година после те површне констатације сагласе се све те „незналице“ и пошаљу „у стране Италске“ јеромонахе Никанора, Саву и Мардарија, те они „... све што је потребно принесоше. И састависмо ове типаре колико могосмо постигнути и списасмо душеполезне књиге, ове Псалтире (1544 године) и у које приложисмо синаксаре дневне и постне и часловац...“ итд.

Око 1520 године основао је штампарију у Горажди (одн. пренео је из Венеције) Ђурђе Љубовић са братом, калуђером Теодором.

У манастиру Грачаница била је такође штампарија. Њу је уредио владика Никанор. У њој је 1539 године штампан октоих.

Спомињу се, затим, штампарије у Београду око 1552 године и Мршкиној цркви. Осим ових постојала је око 1508 године у Трговишту, у Румунији, једна штампарија словенских књига.

Понеке од штампаних књига доживеле су по пет до шест издања. Највише их је штампано у Млецима (од 1519—1638 год.), док штампарије на територији бивше српске државе нису биле дугог века. Од поменутих штампарија одржале су се и радиле у доба обнављања Пећске патријаршије само у Милешеву, Мршкиној цркви и Скадру.

Из свега исложеног о писаним и штампаним књигама видимо да су српски калуђери и свештеници, са локалним изузетцима били људи културни. Мушки су и високо држали, колико се у оно тешко време могло, луч просвете и националне свести. Били су то први и прави пионири на пољу

штампања, разумевши огромну важност гутемберговог проналаска. Радили су истрајно, савесно и предано не допуштајући да се духовни живот угаси. Па и неписмени монаси и свештеници знали су потпуно тачно вршити своју пастирску дужност, јер су знали црквене обреде напамет. Сви су они били вредни трудбеници Божје речи, тешитељи народне и своје несреће и носиоци надања лепше будућности... Њихова је заслуга што је писменост и образовање имало приличног напретка.

* * *

Као што је престанком политичке самосталности трпела Пећска патријаршија, исто тако падом Босне 1463 године нестаје организоване српске цркве. После 1463 године православна цркви на босанској територији долази под јурисдикцију грчког охридског архиепископа. Бенедикт Курипешки путујући 1530 године кроз Босну, говори о релативној слободи вероисповести и добром стању у коме се налази црква: по манастирима и црквама служили су свештеници слободно службу Божју. Чак и сами Турци прилазили су хришћанским светињама са побожношћу.¹ За напредак цркве старао се поменути митрополит Јосиф.²

Седиште херцеговачких митрополита и архиепископа после пропасти Херцеговине 1482 године било је, јамачно, у манастиру Тврдошу.

Зетски митрополити падом државне самосталности 1499 године потпали су под Охридску архиепископију. Као претставник зетске митрополије потписао је митрополит Василије, поред осталих потписника, синодску одлуку од 13 марта 1532 године. Иста се односила на смедеревског епископа Павла (види под III).

Услед најезде Турака наступила је миграција православног живља из Србије у Босну, Херцеговину, Далмацију и Угарску. У Угарској су често пута новодосељени Срби ослобађани десетка, али, са обавезом да служе у рату. Нарочито су многи прелазили у Угарску после пада Смедерева

¹ Rad jugoslov. akademije LVI, s. 151—177: Putovanja po Balkanskom poluostrvu.

² Милаш: Православна Далмација, Нови Сад 1901 год., с. 170.

1459 године. Отуда је било много места „... in quibus Rasciani... habitant...“¹

Од архијереја спомиње се Максим, унук Ђурђа Бранковића а син слепог деспота Стевана. Пре ступања у монашки чин био је деспот Срба у Угарској. Поставши монах (око 1499 године), ускоро је рукоположен од софиског митрополита Каливита за јеромонаха, потом за архиепископа обновљене Сремске епархије, која је после 1521 године спојена са Београдском митрополијом. Обновом Сремске епархије и оснивањем манастира Крушедола и Хопова учинио је архиепископ Максим много за снажење православља на земљишту угарске круне.

Осим Максима сачуван нам је спомен о архијерејима Захарију и Јосифу „угарском“, који је зависио од охридског архиепископа.

Максимова мајка, деспотица Ангелина, одржавала је везе са православном Русијом. У то време велики кнез руски био је Василије Јовановић (1503—1533). 1509 године она шаље великом кнезу преко духовника Јевгенија две грамате. У једној од тих грамата обавештава великог кнеза о материјалној беди до које су је довели Мађари својом пљачком. Због тога је у немогућности да сагради храм св. Јована Златоустог. Наводећи своју жељу да у тој новосаграђеној цркви положи св. деспота Стевана и сина Јована, моли кнеза да својом новчаном помоћи омогући зидање храма које ће „да буде хтиториѧ твоє млѣи“.² У другој, пак, грамати моли кнеза да својим старањем за светогорски манастир св. Пантелејмона, дајући материјалну помоћ, обезбеди његов даљи опстанак тим пре, што је то „очевина“ самога кнеза.

У грамати великог кнеза, као одговору на грамате мајке Ангелине, говори се о обилној новчаној помоћи послатој самој деспотици и манастиру св. Пантелејмона.³

Имајући у виду помоћ коју је деспотица Ангелина са сином Максимом чинила светогорским манастирима и њеног

¹ Др. Ст. Павловић: Срби у Угарској, Нови Сад 1883 год., с. 43; затим, писмо Инокентија III (Шематизам ист.-правосл. митрополије у Угарској од Ст. Болманца, Панчево 1878).

² Споменик С. к. а. XXXIX, с. 18.

³ *ibid.*, с. 20.

старања за судбину манастира св. Пантелејмона у време док је и сама живела врло тешко, епископ черниговски Филарет назива је „величанственом женом“.¹

Има спомена да су и монаси са територије пропале српске деспотовине у времену од 1459—1557 одлазили чак у Русију „у писаније“. Оданде су се враћали са добивеном материјалном помоћи.²

Таква путовања у Русију „у прво време имала су карактер тражења милостиње“. Сами митрополити нпр. београдски Григорије, а затим и Теофан слали су посланства у Русију, коју у то време називају „топлотом православног сунца“, а руског кнеза царем „великог православља“. Београдски митрополит Теофан послао је 1509 године писмо кнезу Василију Јовановићу, ономе са којим је мајка Ангелина одржавала везе. У писму је дуги увод са кога се прелази на излагање тешког стања у Београдској митрополији и тражење новчане помоћи од великог кнеза као јединог ктитора.

Писмо су однели изасланици поп-Анастасије и јерођакон Јанићије. Поред митрополитове молбе предали су кнезу и грамату Ивана Берисављевића, титуларног деспота српског. У тој грамату препоручује деспот Београдску митрополију великом кнезу руском, наводећи како га српска црква сматра за свог ктитора.³ Ова грамата писана је на потстрек самог митрополита. Велики кнез испунио је митрополитову молбу и новчаном помоћи ублажио оскудицу свете обитељи храма Успења св. Богородице Митрополије београдске.⁴

Сачувана је забелешка о боравку хилендарског игумана Пајсија у Москви, куда је са још три старца стигао половином 1550 године. Собом су донели и предали грамату цару „великог православља“ Ивану Васиљевићу Грозном (1533—1584). У грамату се износи тешко стање православља и манастира Хилендара под турском влашћу; моле цара да султану пошаље своје „царско слово“. То „царско слово“ је

¹ Глас С. к. а. LVIII, с. 207.

² Споменик С. к. а. XXXIX, с. 20: у грамату вел. кнеза руског Василија Јовановића деспотици Ангелини спомиње се помоћ послата манастиру св. Преображења у Кучајни.

³ Споменик С. к. а. XXXIX, с. 17.

⁴ *ibid.*, на стр. 19—20 штапане су односне грамате великог кнеза Василија Јовановића.

интервенција код султана за заштиту манастира Хилендара који се налазио „въ великој скръби и тесноћѣ.“ Цар је учи- нио по молби хилендарских изасланика пославши султану Сулејману (1520—1566) такву грамату.¹ 1556 године поклонио је цар манастиру Хилендару једно подворје у Москви.²

Српска православна црква у Далмацији³ није била поштеђена турског насиља и пљачке. Већ од пада Босне 1463 године па све до 1481 (смрт Мухамеда II) упадају Турци у Далмацију. Од 1481—1498 године било је мало сношљивије стање: поправљане су и грађене (у Мирњанима 1497 год.) нове цркве.

Манастир Крупа бивао је помаган од поменуте деспотице Ангелине са синовима Ђорђем—Максимом и Јованом (1494 године). Крупа је касније у рату од 1498—1503 године опљачкана као и манастир Драговић. Калуђери се врате у њега тек 1503 године после склопљеног мира. Мир је трајао до 1519 године. У том међувремену спомиње се митрополит зетски Роман (види под II). Он се залагао за словенску службу. Рукополагао је млађе Далматинце за свештенике.⁴

У борби са Турцима српско племе било је далеко издржљивије од једнокрвне браће Хрвата. О томе један запис каже, да „...народъ нашъ православный мужественно сопротивляшесѣ Туркомъ, особенно же въ защитѣ своихъ церквей и благодарѣ сей его мужественности... сохранилисѣ онѣ невредимы, Католики (Хрвати) же всѣ свои мѣста оставиша и церкви ихъ всѣ опустѣша“.⁵ Тако напуштене цркве претварали су Срби у православне. У међувремену од 1524—1537 године грађено је доста нових цркава. Помињу се цркве у Биљанима, Мокром пољу, Островици итд.

1533 године добили су православни Срби чак и „писмени лист“. Он се односи на слободу вршења богослужења

¹ *ibid.*, стр. 21, 24, 25.

² *ibid.*, стр. 25.

³ и ⁴ Одељак о православној цркви у Далмацији рађен по Милашу: *cit.*

⁵ Милаш: *cit.* 167.

и заштити. Издале су га турске власти.¹ Поменути митрополит босански Јосиф „...постарао се за освећење многих од оних нових... цркава у Далмацији, шаљући антиминос, миро...“² итд.

После рата који је трајао од 1537—1540 године, у коме је настрадао манастир Драговић, закључен је мир. По одредбама мировног уговора власт над Далмацијом разделили су Турци и Млечићи... Обновом црквеног живота за време патријарха Макарија православни Срби у Далмацији потпали су под Дабробосанску митрополију.

Стање српске цркве и самог народа знатно се побољшало од 1557 године када је султан Сулејман II (1520—1566), више из материјалних разлога, дозволио обнову Пећке патријаршије (разрезани данак износио је 2.000 дуката годишње). Границе обновљене патријаршије обухватале су све Србе. Дотада политички и верски неуједињени нашли смо се одједном сви, цео народ, уједињени духовно. Отада престају турски зулуми и уништавање наших уметничких градњи и почиње један нови живот, живот духовно ослобођених и препорођених. Званична црква била је сигурна потпора у развијању националног осећања. Наши патријарси сматрани су и за световне старешине (милет-баша, етнарх). Црква је била „стожер народног живота“.

Тада се почиње изнова градити и поправљати оно што је уништено у времену од 1459—1557 године: манастири, цркве; попуњавају се упражњене и оснивају нове епископије и то особито у оним крајевима које су населили Срби од 1459 године па надаље... Тај исечак из наше црквене историје, међутим, не спада у оквир нашег излагања.

Рајко Л. Веселиновић

¹ и ранијих година 1523 и 1527 издале су власти наредбе за заштиту Срба.

² Милаш: cit. 170, 171.